

Лечење и рехабилитација рањеника и болесника у Бизерти 1917 – 1918. године

Treatment and rehabilitation of the wounded and ill patients at Bizerte, Tunisia,
1917-1918

Лука Николић

Потпуковник у пензији, Београд

Кључне речи:

први светски рат; болнице, војне; повређени и оболели; тунис; рехабилитација.

Key words:

world war I; hospitals, military; wounds and injuries; tunisia, rehabilitation.

Увод

Први поморски транспорт српске војске са обала албанског приморја био је конвој којим су српске трупе превезене у Бизерту. Овај конвој кренуо је из Драча, а први брод упутио се у правцу Бизерте 6. јануара 1916. године. Од тога дана у изгнанству, не само из отаџбине, већ и са Балкана и из Европе, нашла се читава војска, држава и део народа. Овај догађај и датум један је од најзначајнијих у историји српске војске и државе, јер је означено њену прекретницу, васкрс, спас и избављење, али је он, нажалост, потиснут из наше историје и држава му ни до данас не придаје никакав значај.

Са обала албанског приморја за 18 дана (од 6. до 24. јануара) на двадесетак бродова и лађа у Бизерту и Сиди Абдалу транспортовано је укупно 11 504 војника од којих су 5 019 задржали распоред у јединицама, а 6 485 војника смештено је одмах у болнице. Треба запазити да је нешто више од половине пристиглих са албанских обала у Бизерту било болесно, а највећи број био је оболео од колере и других заразних болести.

Укупном броју војника треба додати и 2 172 избеглице што значи да се на територији Туниса у првим данима избављења нашло укупно 13 676 Срба. Ако се ова бројка има у виду, онда се бар донекле стиче права слика о улози коју је одиграла Бизерта у нашем спасењу са обала албанског приморја.

Уследило је превозење Срба са Крфа у Бизерту које се одвијало у склопу реорганизације српске војске и њених припрема за превозење за Халкидики. Са Крфа је у северну Африку пребачено укупно 7 459 болесника и 2 458 прездравелих регрута што укупно износи 9 917 војника. Овоме треба додати и око 1 500 избеглица, па про-

излази да је са Крфа у Африку у склопу реорганизације српске војске током 1916. године упућено укупно 11 417 Срба. Болесници који су пристигли са Крфа распоређени су делимично по болницама Бизерте и Сиди Абдале (4 854 болесника) али је један број њих (2 605) нашао спас и у болницама по Алжиру.

Тако, већ до средине 1916. године у северној Африци нашло се 25 093 Срба који су ту доспели са обала Албанског приморја и са Крфа.

Евакуација изнемоглих, болесних и рањених

С обзиром да ће у даљем тексту највише речи бити о збрињавању изнемоглих, болесних и рањених, то њихова евакуација са обала албанског приморја у Бизерту заслужује посебан осврт.

Иако је збрињавању изнемоглог и болесног и заосталог људства посвећена изузетна пажња, пропуштена је прилика да се у прве бродове којима су транспортоване трупе за Бизерту укрцају они којима је помоћ била најпотребнија а евакуација у тим моментима и живот значила. Они нису укрцани у прве лађе које су чиниле конвоје трупа (већ тек од 19. до 24. јануара) што је изазвало додатне жртве и страдања ове категорије војника и праву агонију у медовској и драчкој луци које су убрзо постале скоро небрањене и на дохват непријатељских копнених и поморских снага.

Био је то велики и ничим оправдан пропуст који је негативно примљен и код Врховне команде и код савезника а посебно код најугроженијих војника. Уочавајући овај пропуст, Врховна команда у даљим наређењима од јединица императивно захтева, а при обраћању савезницима упорно инсистира на апсолутном приоритету и хи-

тности транспортовања ове категорије војске. Приоритет свих приоритета овога пута постало је укрцавање свих болесних и изнемоглих лица, апсолутно из свих јединица, потом јединице трећег позива и последње одбране - стајало је изричито у наређењу Врховне команде за упућивање јединица сувим за Валону^{1, 14, 128-133}.

Овај ешелон је у задњем тренутку отпловио из Медове јер су аустроугарске трупе већ сутрадан ушле у Скадар а на реку Ишми, 40 километара од Драча избиле су 7. фебруара. Била је то страшна битка савезничких бродова са временом за спас српских болесника, рањеника и избеглица. Док је до тада медовско и драчко пристаниште споро пражњено, савезници су овога пута, због критичне ситуације и потребе хитне евакуације нагомиланог људства, реаговали озбиљније, брже и одлучније¹.

За овај транспорт они су први пут ангажовали велике болесничке лађе са по 1 – 2 хиљаде болесничких кревета. Ангажовано је пет таквих лађа, а у транспорт су укључена и два мања реморкера са по 150 до 200 кревета. Транспорт за Сиди Абдалу обављао се преко Бриндиџија. Био је то највећи конвој који је са обала јадранског приморја кренуо за Африку.

У Медови евакуација изнемоглих, болесних и рањених почела је 19. а завршила се 23. јануара. Други ешелон кренуо је из Драча 23. и 24. јануара^{1, 2, 3, 4}.

Не постоје поуздани подаци колико је заиста изнемоглих, болесних и рањених војника превезено овим конвојем. Али, ако се има на уму да је у прва два конвоја, којима су транспортоване трупе, било око 1 636 изнемоглих, болесних и рањених те да је укупан број ове категорије војника износио 6 485, онда произилази да се на бродовима овог конвоја нашло 4 849 изнемоглих, болесних и рањених.

Транспорт у правцу северне Африке током 1917-1918. године

Значај Бизерте не огледа се само у броју транспортованих са обала албанског приморја и са Крфа с почетка 1916. године. Много је већи број оних који су у Бизерту пристигли са других одређишта: из Солуна, Америке и неких европских држава.

Ако се узме за поуздан податак до којег смо дошли анализом да је кроз Тунис и Алжир за време нашег опоравка прошло 59 284 Срба, а да је са обала албанског приморја и са Крфа транспортовано њих 25 093, произилази да је транспортом у правцу северне Африке током 1917. и 1918. године превезено 34 191 Срба од којих: око 3 000 добровољаца из Америке, око 4 000 регрута из европских земаља и 27 191 болесника и рањеника из Солуна.

Евакуација тежих рањеника и болесника са Солунског фронта у северну Африку

Из солунског залеђа у болнице северне Африке евакуисани су ради лечења: 1) најтежи рањеници из битака за успостављање фронта (1916), они који су ране задоби-

ли фронталним борбама за одржавање фронта (1917 и 1918. године) и при пробоју Солунског фронта, 2) најтежи болесници који су се тамо разболевали од маларије и других тешких болести; 3) они код којих је дошло до већих компликација или је природа болести захтевала даљу обраду, дуже и додатно лечење.

Ако појемо од податка начелника санитета у Бизерти пуковника др Петра Николића који је изнео у тексту под називом „Медицинска опажања на нашим рањеницима и болесницима у Бизерти“, да је у току трипогодишњег нашег бављења на овом тлу у болницама северне Африке лечено 41 135 наших војника од тога 39 700 војника и 1 435 официра и имамо на уму претходно изнет податак о броју приспелих изнемоглих, болесних и рањених са обала Албаније и са Крфа, намеће се јасан закључак да је из солунског залеђа у северну Африку евакуисано укупно 27 191 тешки рањеник и болесник⁴⁻⁷.

Први рањеници који су из солунског залеђа допремљени у Бизерту, Тунис и Сиди Абдалу били су они који су ране задобили у биткама за успостављање Солунског фронта од 27. јула до 30. августа и из Горничевске битке која је вођена од 12. до 16. септембра у којој су укупни српски губици износили 347 официра и 6 933 војника избачена из строја. Први транспорт са најтежим рањеницима из ових битака приспео је у Бизерту 19. августа, а други 2. септембра 1916. године⁷.

Упоредо са битком за Горничево отпочеле су и борбе за Кајмакчалан који је освојен уз незапамћене јурише и жртве 30. септембра. У овим окршајима искрварила је Дринска и Дунавска дивизија и Добровољачки одред војводе Војина Поповића Вука. У борбама за Горничево само је Дунавска дивизија имала 347 официра и 6 933 подофицира и војника избачена из строја, а у бици за Кајмакчалан губици Дринске дивизије за 19 дана износили су 80 официра и 1 170 војника. Велико жртвовање било је и у другим јединицама које су учествовале у овим борбама тако да су укупни губици износили 3 804 погинула, рањена, оболела и нестала војника⁸.

Борбе и жртвовање настављени су до ослобођења Битоља 19. новембра и Груништа које је пало 3. децембра 1916. године.

За скоро три и по месеца непрекидних борби за успостављање Солунског фронта српска војска продрла је 40 километара у дубину, али је при том у овим биткама изгубила 1 209 официра и 31 342 војника - погинулих, рањених и несталих. Од тога је било рањено 13 242 српска војника^{4, 9, 10}.

Ако се изузме неуспео покушај Друге армије да заузме Соко, Добро поље и Ветерник (такозвана офанзива на мориховско-могленском правцу изнуђена на инсистирање савезника) од 9. до 23. маја 1917. године, све до пробоја, Солунски фронт се на тој линији стабилизовао. Јединице су се укопале у непосредном додиру, неке на одстојању чак и до 50 метара. Иако више није било интензивнијих борбених дејстава, наступила је „рововска војна“. Из борбеног строја српске војске, у том дугом периоду фронталних чарки и одржавања динамике на положајима, избачено је 4 226 војника.

Један број рањеника из ове офанзиве и рововских чарки (њих 1 585) евакуисани су на даље санитетско збрињавање у Бизерту¹.

Губици приликом пробоја Солунског фронта у такзваној Добропољској бици од 14. до 21. септембра 1918. године - силовито јуриша у отаџбину преко Ветерника, Доброг поља и Рововске косе, Сокола, Козјака и Градешничке косе па све до Демир капије и Криволака износили су 681 погинули, 132 нестала и 3 206 рањених официра и војника.

Израњављени српски јунаци из ових битака евакуисани су етапно до болница солунског залива. Али пошто санитет српске Врховне команде није имао довољан број хирурга и средстава за извођење сложенијих операција на великом броју рањеника, а и савезничке болнице радиле су претежно као пољске, један број најтежих рањеника из ових битака плански је евакуисан бродовима дубоко у залеђе битака, у конфорније услове лечења и извођења сложенијих операција - у болнице Бизерте, других места у Тунису и Сиди Абдале које су пружале такве услове.

Ступањем на Халкидики, војску је захватила и епидемија маларије. Од ње је током боравка на Солунском фронту, према подацима Санитетског одељења Врховне команде оболело у 1916. години 9 474 војника, у 1917. чак 26 401 војника а до 1. октобра 1918. године 14 685 – укупно 50 560 оболелих. Један број тих болесника - најтежи случајеви, транспортован је на лечење и опоравак у Бизерту⁸.

У досадашњем истраживању нисам наишао на прецизне податке колико је болесника а колико рањеника евакуисано из Солуна у Африку. Они су свакако евидентирани у болесничким протоколима, али се не налазе у нашим архивима већ, највероватније, у француским. Међутим, динамика дејстава на фронту, евакуација рањеника и болесника из солунског залеђа и масовност њиховог пристизања у Бизерту јасно се може индиковати интензитетом умирања у туниским болницама. Следећи ову анализу намеће се закључак да је један од највећих таласа који је стигао у северноафричке болнице током 1917. и 1918. године био онај којим су евакуисани рањеници непосредно након пробоја фронта.

Из Солуна за северну Африку рањеници и болесници испраћани су песмом „Креће се лађа француска“ која је, као поздрав при опраштању рањеника и болесника од својих другова, настала управо тих дана у солунском пристаништу.

Лечење рањеника и болесника из Солуна у северној Африци током 1917. и 1918. године

Треба имати на уму да је током 1916. године са албанских обала и са Крфа у болнице северне Африке приспело укупно 13 944 изнемогла, болесна и рањена војника што је око 1/3 укупно лечених на овом простору. Од тога је 11 339 лечено у Тунису (међу њима 3 082 болесна регрута) и 2 605 у Алжиру.

Али, улога Бизерте не огледа се само у прихватању и лечењу болесника са албанског приморја и Крфа. Око 2/3 од укупног броја Срба лечених у северној Африци представљају тешки рањеници и болесници допремљени из солунског залеђа. Реч је о 27 191 војнику и официру који су ту лечени од септембра 1916. године све до последњег конвоја у правцу Бизерте који су чинили рањеници из пробоја фронта. Тек на основу ових података може се сагледати шта је заправо за српску војску значила Бизерта у појединим периодима ратних збивања.

Осим у болнице Бизерте (Сион, Керубија, Аин Берда) и Сиди Абдале (Стална маринска болница и још две помоћне болнице), један број упућен је у Градску болницу у Тунису („Монта ла Набер“), једну од најмодернијих тога доба. То је била болница племените госпође Алапети која је касније претворена у хотел „Палас“, а улица у којој се она налазила у знак почаста према српским рањеницима и болесницима и за сећање на њихово лечење у Тунису, названа је Српска улица.

На периферији града Туниса била је још једна велика болница у којој су лечени српски војници који су допремани са Солунског фронта. Реч је о Болници „Беневол“ у Сиди Фаталаху. Њоме је управљао и Србе лечио доктор Салијеж.

Због наглог пристизања, један број изнемоглих, болесних и рањених смештан је и у приватне клинике Туниса или у импровизоване бараке које су представљале привремене болнице.

Један број болесника и рањеника са Крфа и из Солуна лечен је у француској колонији Алжир. Највећи број њих у почетку је био смештан и лечен у неколико болница града Алжира (једна од највећих болница „Мајо“, али су они касније евакуисани у друге болнице: у Константину (град тврђаву подигнут на једној великој стени), Војну болницу у Гелми, у Бону, војну болницу у Сетифу, у Орану, Кап Матифу (где су лечени грудоболни), Сиди Бел Абесу, Мерз ел Кебиру и другим местима.

За три и по године боравка у северној Африци наши изнемогли, болесни и рањени војници прихватани су, лечени и рехабилитовани у 36 места северне Африке. Осим болница, објекти њиховог санитетског збрињавања били су санаторијуми у топлим приморским градовима, бање, планинска лечилишта. Након успешног болничког третмана и комплетног санитетског збрињавања сви су били упућивани у састав Рековалесцентног одељења у Лазуазу а одатле, према степену оздрављења, на фронт.

Најверодостојнији подаци о броју лечених у 1917. и 1918. години у болницама северне Африке налазе се у болничким протоколима који у нашим архивама нису сачувани. Највероватније је да се они налазе у француским архивима. До ових података, који би били од непроцењивог значаја за анализу структуре лечених, међутим, нисам дошао. У недостатку поузданих података о структури лечених у болницама северне Африке, свестан озбиљних ограничења, остаје нам једино да се у даљој анализи ослонимо на доступне податке и из њих изведемо одређене закључке.

Лечење изнемоглих, болесних и рањених припадника српске војске у француским колонијама широм северне Африке са Бизертом и Сиди Абдалом, као центром здравственог збрињавања на том простору, међутим, треба посматрати у контексту укупне реорганизације српског војног санитета по ступању на Халкидики. Према том решењу збрињавање и лечење припадника српске војске у етапама од дивизијских завојишта и амбуланти (па све до Бизерте) преузели су савезници Французи и Енглези.

Према неким рачуницама кроз болнице у захвату фронта од његовог поседања до пробоја прошло је око 82 996 рањеника и тежих болесника (оболелих од маларије, грудобоље и сличних болести). Упоредимо ли ово са податком да је из солунских у северноафричке болнице евакуисано укупно 27 191 најтежи рањеник и болесник, долазимо до закључка да је сваки трећи војник који је лечен у солунским болницама био упућен на лечење у туниске и алжирске болнице. Ово се може закључити и из периодичних прегледа бројног стања који је водила Врховна команда, а они уједно потврђују да су капацитети болница и у захвату фронта и у Бизерти били константно попуњени.

Постављајући Бизерту у наведене оквире заправо јој дајемо оно место које јој и припада и макар донекле расветљујемо улогу коју је одиграла као санитетска база у санитетском збрињавању српске војске у тим ратним годинама. Јер, захваљујући Бизерти, на коју се могло сигурно ослонити, капацитети солунских болница могли су се правовремено и плански растерећивати и ефикасије користити.

С обзиром на различит контекст, периодичку, фрагментарност и непотпуност представљања података у изворима и литератури, тешко је извести прецизну анализу о томе колико је српских војника по структурама и периодима лечено у болницама Бизерте (северне Африке). Зато ћемо изнети само неке конкретне податке као показатеље из анализираних периода.

Према извештају Врховне команде од 25. јануара 1917. године, у Бизерти се налазило 3 352 рањеника (од тога 472 официра).

Према подацима Врховне команде број рањених и контузованих који су избачени из строја од доласка на фронт до наведеног датума износио је 25 000 људи. Ако се има у виду већ поменути податак да је у 1916. години број рањених износио 13 760, долазимо до податка да је током 1917. године у болницама у захвату фронта лечено 11 240 рањеника. Највећи број њих био је рањен у Мориховско-могленској офанзиви. У истом периоду од маларије оболео је највећи број српских војника - чак 26 401. Дакле, током 1917. године укупан број рањеника и оболелих од маларије који су се лечили у захвату фронта износио је 37 650 војника.

Према подацима Врховне команде током 1918. године – до пробоја Солунског фронта – од маларије је оболело 14 685 војника. Овоме треба додати и губитке који су настали током „рововске војне“ који су од средине 1917, до пред крај 1918. године износили 4 226 војни-

ка као и 3 206 рањених током пробоја Солунског фронта у „Добропољској операцији“. Тако долазимо до податка да је током 1918. године у болницама у захвату Солунског фронта лечено 14 685 оболелих од маларије и око 9 422 рањеника – укупно 24 107 српских војника.

Број лечених брзо се мењао. Према извештају од 14. марта 1917. на лечењу у захвату фронта налазило се 18 264 војника а у бизертским болницама 9 546 болесних и рањених¹. У прегледу стања српске војске на дан 31. децембра 1917. године Врховна команда навела је и податак да је до тога дана на лечењу у болницама у захвату фронта било укупно 7 489 рањеника и болесника, а у болницама Бизерте чак 13 182 српска рањеника и болесника.

Самарићанска нега

Лекари и болничко особље уложили су велике напоре у спасавање наше војске. Јер, сви што су долазили у Бизерту били су тешко болесни и више пута рањавани. Нема тих речи којима се може описати љубав, хуманост, пажња и пожртвовање којима су француски лекари, болничари и све медицинско особље лечили изнемогле, болесне и рањене војнике у болницама у Африци. Захваљујући тој љубави, хуманости, искреној бризи, истрајној самарићанској нези и стручности, на хиљаде њих спашено је сигурне смрти. Тим дивним људима Србија и потомци старих ратника дугују неизмерну захвалност.

Два се имена издижу изнад свих. То је доктор Салиеж - „Добри татица свих Срба који су боравили у туниским болницама“ и управника Болнице Сион, др Брине. Ту су и болничарке француске Болнице „Принцепа од Поа“, изасланик Српског потпорног фонда у Бизерти Морис Вилсон, девет енглеских болничарки чланица поменутог хуманитарног друштва за помагање Србима, а међу њима биле су и две кћери Џона Берка - британског конзула у Бизерти. Наше рањенике и болеснике који су били размештени у Градску болницу у Тунису неговала је заједно са својим ћеркама племенита госпођа Алапети, супруга туниског рержана (француског министра за управљање туниском облашћу). Много више од побројаних, нажалост, заувек ће остати заборањени.

У болницама Бизерте лечена је српска јунакиња Милунка Савић, после рањавања на Солунском фронту, баш као и Флора Сендз, па мајор Драгутин Гавриловић, који је ту пристигао са својим батаљоном у саставу 10. кадровског пука са две ране и многи други знани и незнани јунаци.

„...Како су ме рањену неговали у Бизерти! У мојој соби није се могло окренути од цвећа, поморанци и чоколада, што су ми доносиле француске госпође и официри. Често је долазио адмирал Гепрат... Сео би на крај постеље, узео моју руку у своју и рекао: „Сине, оздрави што пре, Француска те моли.“ Како да не преболиш ране после овога, па да си и на умору...”, сећала се Милунка Савић тих дана^{11, 12}.

Повратак рековалесцената – успех бизертског санитета

Допринос Бизерте попуни јединица на фронту био је огроман. То се најбоље може сагледати ако се анализира број оних који су, након успешног лечења, као рековалесценти враћени у Допунску команду у Солун и одагле упућивни на фронт. Из Бизерте у правцу Солунског фронта превезено је укупно 40 413 одморена и прездравела војника и рековалесцента и обучена регрута и добровољца.

Од тог броја чак 23 936 војника представљало је повратнике из Бизерте (војничким речником прецизирано - повратне губитке) јер се кроз њих улога Бизерте најбоље расветљавала. Реч је о онима који су били избачени из строја и, након успешног опоравка и лечења и прездрављења упућени из северноафричких болница да заједно са својим друговима учине пробој Солунски фронт. Неповратне губитке, они који се до момента пробоја нису могли опоравити или су умрли, чинило је 17 199 војника.

Навешћемо само неке од значајнијих података о динамици и обиму транспорта којима су српски рековалесценти из Бизерте пристизали у Допунску команду у Солуну.

Најпре, на основу наредбе министра војног ФЂО бр. 9 124 од 16. фебруара 1916. године, на фронт су враћени одморени и опорављени војници који су у Бизерту пристигли у саставу трупа. У ова два наведена транспорта за Солунски фронт враћено укупно је 4 475 одморених и опорављених војника¹.

Од ступања на Халкидики до 15. априла 1917. године (дакле, за годину дана) из туниских болница у Допунску команду у Солуну враћено је укупно 4 891 рековалесцент. У погледу стања српске војске на дан 31. децембар 1917. године, Врховна команда навела је податак да је до наведеног датума (подаци се односе на 1917. годину) из Бизерте у Допунску команду у Солуну приспело 1 146 излечених војника који су као рањеници или болесници прошли третман успешног лечења и опоравка кроз туниске болнице и Рековалесцентно одељење у Лазуазу¹.

Евидентирајући транспорте рековалесцената и регрута из Бизерте за Солун током 1917. године који су наведени у ВРС за 1917. годину произлази да је у тој години на фронт транспортовано укупно око 7 000 људи из ових структура^{1,4}.

Транспорт у правцу Солуна интензиван је посебно током 1918. године, а чинили су га углавном рековалесценти и добровољци. Питомци Скопске подофицирске школе, њих око 400, сада у улози подофицира, транспортовани су из Бизерте на Солунски фронт 28. јула 1918. године.

Да сумирамо: у току 1916. године из болница у Бизерти отпуштено је и у правцу фронта поступно упућивано најпре 4 475 рековалесцената, до средине априла 1917. године тај број износио је 4 891, а потом до краја 1917. године још 1 146 рековалесцената што укупно износи 10 512 излечена, прездравела војника током 1916. и 1917. године. Ако се има на уму укупан број оних који

представљају повратне губитке (23 936), произлази да је највећи број њих, 13 424, пребачен на фронт током 1918. године - до августа, када су завршене припреме за пробој.

Рехабилитација инвалида

У Бизерту су упућивани најтежи рањеници и болесници. Последица тога била је да је варош и околина у тим ратним годинама, као ретко које место у позадини ратних дејстава, била препуна инвалида - јунака. Осим из туниских болница инвалиди су пристизали у Бизерту и из других места северне Африке. У Бизерти и околини боравило је укупно 2 048 ратних инвалида од чега је за потпуне инвалиде проглашено 1 528, а за полуинвалиде 520 лица.

Били су груписани у три велика санаторијума: у логор „Лазуаз“ – Рековалесцентско одељење (лакши и полуинвалиди са изгледом на опоравак), Касарну „Ламберт“ (тешки инвалиди) и Санаторијум „Бен Негро“ Дом српских инвалида удаљен око седам километара северо-источно од Бизерте (најтежи инвалиди).

Један број инвалида као и болесника и рањеника после болничког лечења упућиван је на рехабилитацију и опоравак у разне бање северне Африке: Корбус (на морској обали источно од Туниса око 60 километара) Хамам Лиф (јужно од Туниса око 20 километара) Хамам Рира (југозападно од Алжира око 110 километара). Туберкулозни болесници из свих болница упућивани су у санаторијум на рехабилитацију и лечење у Кап Матиф и Ферде Ло (у Алжиру). Они којима је за даље лечење погодивала топла клима упућивани су у четири вароши са топлијом климом међу којима су били Сус (јужно од Бизерте око 200 километара), и Хамамет (око 100 километара) а кориштена су и планинска лечилишта Аин Драхам (западно од Бизерте 150 километара - близу града Табарка) и Мисергин и Сук Арес (у Алжиру).

Да би умањили ратне последице и припремили инвалиде да на најбољи начин прихвате стварност и будућност, а осталим војницима на корист прекинула досада, команда Резервних трупа и Подофицирских школа неколико месеци раније (наредбом бр. 288 од 14. јуна 1917. године) регулисала је да се у оквиру Рековалесцентног одељења у Лазуазу и Инвалидског одреда у Касарни „Ламберт“ формирају школе, курсеви и радионице ради оспособљавања инвалида и изучавања заната као што су: столарски, обућарски, сарачки, плетарски, берберски, пинтерски, типографски, штампарски, лимарски и други.

Организовани садржаји у функцији рехабилитације

Као посебан облик рехабилитације могу се посматрати садржаји и мере које је команда предузимала ради организовања свакодневних активности живота и рада војника и јединица у насталим условима. Јер, захваљујући француској предусретљивости и срдачности, глад која

је морила српског војника пуна два месеца, веома брзо је нестала. Али у његовој души из дана у дан нарастала је једна друга глад – глад за вестима из родне куће, из окупираних отаџбине, из јединице коју је због болести морао да напусти. А вести није било. У логору није било новина нити књига, тако да су биле мале могућности духовног задовољења и забаве. Требало је наћи лека чамотињи, доколице, чежњи за породицом и родним крајем, тешким мислима о стању у поробљеној отаџбини, летаргији, депресији па и недисциплини и свему што из тога произлази. Старешине су уочиле овај проблем и убрзо смело кренуле у његово решавање.

За непуна два и по месеца по искрцавању – 13. марта (28. фебруара по старом календару) 1916. године изашао је први број листа „Напред“. Лист је основао први командант наших трупа у северној Африци пуковник Ђорђе Ђорђевић. У ратним условима ово је био заиста подухват. Главни уредник био је професор Чајкановић.

Лист „Напред“ основао је и библиотеку под истим називом. Штампарија српских инвалида издала је едисију која је садржала 21 књигу и брошуру. Последњи, 872. број листа „Напред“ изашао је 29. децембра 1918. године када је на свим фронтима већ био завладао мир.

Из тих потреба, родила се идеја да се у Лазазу оснује „Српско војничко логорско позориште - Африка“ чији је редитељ постао глумач Димитрије Гинић.

У оближњем каменолому нађен је камен и приступило се изградњи. Отворено је право градилиште. У полукругу од 140 метара од лепо украшене позорнице никао је амфитеатар од тесаног камена са партером и 34 реда седишта који је могао да прими 3 000 гледалаца.

На Петровдан, 12. јула 1917. године, представом „Гидо“ од Јанка Веселиновића и Драгомира Брзак свечано је отворено ново, летње позориште у Лазазу. Од тада па све до одласка српских трупа из Африке, у њему је приказано 217 представа од којих 80 премијера.

И док је Београд славио четврти дан у слободи, представом „Српска душа“ од Жозефа де Грамона и Жоржа Монке, а у режији Александра Златковића, хорским програмом и шаљивом тачком Андре Костића, позориште у Лазазу 5. новембра 1918. године опростило се од своје публике.

Своју мисију позориште, оркестар музике Коњичке дивизије и хор проширили су наступајући не само у Лазазу, већ и у дворананма и на трговима у Бизерти, Тунису и местима широм француских колонија у северној Африци. А, када је реч о поменутом оркестру, по општем признању то је био најбољи оркестар тог времена у Тунису. Откривши овим просторима препознатљив печат српске музике и културе, његови концерти памтили су се дуго после рата. На њима су извођене Мокрањчеве руковети, композиције Јована Урбана, Витеслава Рендла и слично.

Музика Коњичке дивизије организовала је музичку школу за следеће који су касније као засебан оркестар дали своје концерте најпре у Бизерти, а потом и на турнејама.

Од војника Рома из околине Крушевца и Краљева, који су знали да свирају и трубача из Ужица (Драгачеваца и Златибораца), комплетиран је у Бизерти још један - Цигански оркестар. Од војника и ђака богослова (из Ђачке чете) питомца Скопске подофицирске школе и добровољаца Добровољачког пука формирана су три певачка хора. Формирана је и гимнастичка секција коју је предводио Славољуб Сековнић-Фердо. Гимнастичари су имали запажене наступе у такмичењима са екипама француске војске.

Своје израђевине инвалиди су излагали и продавали, допуњавајући тако својим експонатима изложбе уметничких дела војника сликара и вајара. У Бизерти су одржане четири веома успешне изложбе.

И у најтежим данима изгнанства и голготе Србин је прослављао или макар обележавао, Крсну славу, Божић и Васкрс. Тако је било у рововима на последњој линији одбране Косова, у одступници преко Албаније и дуж албанског приморја, при превозењу на савезничким лађама, а као мелем на ту љуту рану пристизале су им празничне честитке Престолонаследника.

Своју веру и обичаје Србин није заборавио ни у далекој Африци. У касарнама, логорима, по болницама и санаторијумима, Срби су увек светковали све велике верске празнике нарочито обележавајући Бадње вече, Божић, Васкрс, Видовдан и своју Крсну славу. Своју веру и обичаје Србин није заборавио ни у далекој Африци.

Чим се Српска војска разместила у северној Африци, организован је верски живот. У команди Српских резервних трупа и подофицирских школа у Касарни „Ламберт“, у болницама у Феривилу, Тунису, Алжиру и у логору Лазазу.

У логору српски војници одмах су једну бараку адаптирали и опремили као цркву у којој су се обављале молитве, литургије, верска служба и обреди за војнике и старешине логора. Свештеници су обављали црквене свечаности у јединицама у логору и касарнама, држали опела у болничким капелама и над гробовима умрлим, парастосе на гробљима и пригодне родољубиве беседе у болницама којима су крепили душу болесницима. Међу болничким свештеницима били су: Јосиф Цвијовић у Болници „Сион“, Милан Д. Цветковић у Болници „Аин Берда“, а у Сиди Абдали био је Михајло Петровић који је био и старешина цркве у Лазазу.

Свештеници су и пошкропили водицом сваког српског војника који се укрцао у лађу у правцу Солунског фронта и освештали све војне заставе које су јединице том приликом примале. Нема темеља ма ког објекта који су саградили српски војници на тлу Африке а да није био освештан - темељи цркве и сваке бараке, капеле на Српском војничком гробљу у Бизерти, позоришта у Лазазу.

Наши губици у северној Африци

И у Тунису и Алжиру, далеко од отаџбине, дубоко су урезани трагови несреће која нас је тих година задесила.

За многе од оних који су лечени у болницама Бизерте, Сиди Абдале и Туниса, Кап Матифа, Орана, Бона, Константина, Алжира, нашло се лека, али за многе спаса није било. Ни пријатна средоземна клима, ни удобна постеља, ни невиђени напори француских лекара, милосрдних сестара, болничара и осталог болничког особља у борби за оживљавање изнемоглих, оболелих, рањених, напаћених кроз албанске гудуре, није их могла исцелити.

Различити су подаци о броју умрлих у Тунису и северној Африци што наводи на закључак да се историчари овим проблемом и нису бавили или макар не на тако озбиљан начин. Као такви, непроверени и непотврђени, преносили су се у својој шароликости с колена на колена.

Разлике у подацима настајале су јер је пропуштена прилика да се одмах по завршетку рата сачине веродостојни спискови и шеме сахрањених на сваком гробљу појединачно. Нико од наведених у своје податке није укључио и неколико стотина, а најмање 120, српских војника који су после торпедовања француске лађе „Галија“, свој живот окончали на дну Медитерана у близини Бизерте и пет војника који су били сахрањени на парцели Грчког гробља у Тунису а потом есхумирани у заједничку француско-српску гробницу чија имена су остала незабележена.

Једину светлу тачку представља педантна евиденција и савесни извештаји чувара наших војничких гробаља у северној Африци, инвалидског капетана Петра Гавриловића.

Подаци до којих сам дошао поређењем пет врста спискова са подацима из других докумената говоре да на тлу северне Африке на 24 гробља почива 3 160 српских војника. Од тога је евидентирано: 1 генерал, 88 официра, 143 подофицира и 42 питомца. У наведени податак укључени су и сахрањени на Грчком гробљу у граду Тунису и настрадали бродоломници у бизертско-сицилијанском пролазу као и изгубљени гробови и гробља у Алжиру а које ретко који аутор помиње и о чему постоје слабо евидентирани трагови.

Од тога у Тунису на пет гробаља и у дубини бизертског залива остало је да вечно почива најмање 2 682 српска ратника, а у француској колонији Алжир на 18 гробаља у три колонијална департмана (Алжир, Константин и Бон), своје кости расуло је 478 српских ратника.

Ту, уз болнице и лечилишта, почела су ницати српска војничка гробља као вечна пребивалишта оних који су заувек остали у Феривилу, Бизерти, Тунису и Сусу, Алжиру.

Наше највеће ратно гробље у северној Африци налази се у Феривилу. То што је Видо постало за Крф, Феривил је значајно за Сиди Абдалу. У седам парцела било је сахрањено 1 622 српских редова и каплара, 77 подофицира и 23 официра.

На крају рата у великом гробљу малог Феривила са укупно 19 парцела било је више мртвих, него у Феривилу живих. Сврстани у 10 војних парцела, сахрањени у 1 912 гробова, на гробљу је остало да вечно почива 2 419

савезничких и пет непријатељских војника. У њима су, један уз другог, заједно лежали српски и француски ратници, они који су, након одступнице преко Албаније и Црне Горе или рањавањана на фронтима, допремани на лечење у Сталну маринску болницу у Сиди Абдалу и ту умирали.

Њима у част и у славу француских војника, Друштво „Француска успомена“ подигло је заједнички величанствени споменик, под којим су некада званичне државне и војне делегације и удружења полагали венце. На средини између парцела у којима су били сахрањени наши војници постављен је споменик на коме је уклесан стих – епитаф: „Овде почивају снови синова храбрих“.

А прошло је, ево, већ више од пола века без опела над српским војним гробовима у Африци.

Значај Бизерте

Кроз болнице, касарне, логоре и друге прихватне објекте Туниса, Алжира и Марока за све време опоравка, према рачуници коју смо исказали, прошло је 55 612 војника и 3 672 избеглице, па долазимо до податка да је у северној Африци боравило укупно 59 284 Срба.

Ако овај податак упоредимо са укупним бројем српских војника који су преживели прелазак преко Албаније (према извештају француске комисије за искрцавање од 28. марта реч је о укупно 158 426 војника и официра) долазимо до закључка да је сваки трећи војник српске војске због неког разлога (лечење или обука) боравио у Бизерти.

Од укупног броја војника њих 41 135 у Бизерту стигло је ради лечења, а осталих 14 477 ту су боравили ради почетног опоравка или обуке. У Бизерти је излечено 35 936 војника од чега је на фронт упућено 23 936 рековалесцената. Овоме треба додати и 23 445 обучених војника, регрута и добровољаца. Дакле, у правцу фронта упућено је укупно 47 381 одморен, опорављен, прездравели и обучен војник.

И управо у овом податку садржан је најважнији и истински допринос Бизерте дејствима на фронту – допринос који обавезује и историографе и следбенике славних предака и надлежне државне органе.

Јер, повратним губицима и другим структурама којима је из Бизерте освежаван фронт, заправо су надомештене наше неуспеле почетне процене и очекивања да ћемо Солунски фронт (који је због његове ширине, губитака и заморене трупе вапио за попуном) у припреми одлучујућег пробоја, заситити новим војницима из заробљеничких добровољачких структура. Изведени подаци на најбољи начин показују какав је заправо био допринос Бизерте санитетском збрињавању, обуци и попуни јединица српске војске на фронту.

Из напред реченог лако је извести и још неколико крупних закључка: да је сваки други војника, који је према прегледу губитака лечен од болести и рана, лечен у бизертским болницама; да је смртност износила мање од 10 процената; да две трећине представљају они који су у Бизерту стигли на лечење а једна трећина оних

структура које су ту боравиле ради обучавања (регрути, добровољци). Да су 1/3 лечених представљали рањеници а 2/3 болесници, да је број повратника на фронт у тренутку пробоја био 2/3 укупно лечених.

Из свега јасно произлази и закључак да се део наших војника који је прошао кроз Бизерту није тамо налазио ради одмора, већ из нужде и преке потребе, да нису седели скрштених руку већ су, нашавши се у таквим околностима, уложили огромне напоре да се плански и организовано што пре врате у своје јединице. С обзиром на структуру и број оних који су боравили у северној Африци тежиште је свакако било на санитетским збрињавању, и лечењу изнемоглих болесних и рањених, лечењу и опоравку тешких рањеника и болесника, а потом на обуци регрута и добровољаца и коначно на прихвату избеглица.

Била је то огромна војска којој је Бизерта, као безбедна савезничка база у дубокој позадини ратних збивања, послужила као поуздан ослонац за пружање комплетне и снажне санитетске подршке дејствима на Солунском фронту и ради обучавања регрута и добровољаца, у склопу укупне преобуке и реорганизације српске војске,

који су се ту осposољавали за борбу и одатле упућивали у борбене окршаје.

Улогу коју је Бизерта одиграла за Српску војску у Првом светском рату можемо посматрати кроз још неке догађаје и опште оквире у којима се тих ратних година нашло становништво северне Африке. У том смислу треба подсетити да је Шести пук афричких ловаца из Бизерте окупирао Крф и тако обезбедио искрцавање српске војске на ово острво. Бизертски бродови обезбеђивали су транспорт из Драча и Валоне на Крф. Бизертски мерзери били су допремљени као појачање српској војсци и жестоко дејствовали у току ватрене припреме на одсеку пробоја српских армија на Солунском фронту. По пробоју Солунског фронта једна француска колонијална коњичка бригада са два пука – спахија и афричких ловаца наставила је гоњење непријатеља кроз Качаничку клисуру и источну Србију.

Иначе, из састава француских колонијалних снага током Првог светског рата убијено је или умрло 71 000 војника и у томе се огледа велики допринос северне Африке успеху савезника у Првом светском рату⁹.

L I T E R A T U R A

1. Veliki rat Srbije, Ministarstvo vojske i mornarice, Beograd, 1924.
2. Trnovit put Srbije 1914 – 1918, Beograd; BIGZ: 1974.
3. *Parlović B.* Ploče bolnice u ratovima Srbije do 1918. godine,
4. *Stojanović V.* Istorija srpskog vojnog saniteta – naše ratno iskustvo, Beograd; VINC: 1992.
5. *Đurić S, Stojanović V.* Golgota i vaskrs Srbije, Beograd, 1998,
6. *Živulović Ž.* Preci i potomci, Službeni glasnik, Beograd, 1998,
7. Dodir, letopis Veljkove Škole, Beograd.
8. Srpski vojni sanitet u 1916. godini, Akademija medicinskih nauka SLD, Beograd 2007.
9. Vojna Enciklopedija, Beograd; Vojnoizdavački zavod: 1975.
10. Pregled istorije ratova, Vojno delo, Beograd, 1962.
11. *Stošić A.* Veliki dani Srbije, Društvo za negovanje tradicije oslobodilačkih ratova Srbije do 1918., Beograd: 1994.
12. *Švabić B.* Starim tragom, Beograd: Štamparija Iv. Čolovića i Ž. Madarevića: 1930.